

Kürtlerde Tütün Kültürü ve Kürtlerin Tütün Ekonomisinde İngiltere'nin Rolü (1883-1923)

Levent Ayabakan*

Özet

Kürtlerle ilgili çalışmaların siyasi konulara odaklanması sebebiyle, sosyo-ekonomik alan yetersiz kalmıştır. Kürt toplumunda tütün kültürü de bu sebeple hak ettiği ölçüde araştırılmamıştır. Diğer taraftan çalışmaların sınırlı kalmasında; Kürtlerin yaşadığı coğrafya, siyasal istikrarsızlıklar, tütünün denetimsiz üretilerek kaçak olarak pazarlanması ve üretim miktarının tam olarak kayıt altına alınamamış olması da etkili olmuştur. Nitekim bu durum seyyahların metinlerine de yansımış olup; bölgedeki zirai faaliyetlerden bahsedilmesine rağmen tütün üretimiyle alakalı bilgiler bir kaç satırla sınırlı kalmaktadır. Kürtlerde tarım kültürünün bir parçası olan tütünün; üretimi, tüketimi ve uluslararası ekonomilerin ticari faaliyetlerdeki yeri ile alakalı bilgiler son derece kısıtlı olup, makale bu alandaki eksikliğe katkı sunabilmek amacıyla yazılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tütün, Kaçakçılık, İngilizler, Kürtler.

Kurdish Tobacco Culture and the Role of UK in the Tobacco Economy of the Kurds (1883-1923)

Abstract

The socio-economic field has been insufficient due to the focus made on political issues with regards to the studies on the Kurds. Therefore, the tobacco culture within the Kurdish society has not been duly researched. On the other hand, the political instabilities in the Kurdish geography, unsupervised tobacco production and illegal marketing and the inability of fully recoding the production volume have also been effective. Thus this situation, was reflected on the writings of the voyagers, despite the mentioning of agricultural activities, information on tobacco production was limited to a few sentences. The information regarding the production, consumption and its place in the international trading activities of tobacco –

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, leventayabakan@gmail.com. (Makale Gönderim Tarihi: 17.05.2016, Makale Kabul Tarihi: 06.09.2016)

which is a part of Kurdish farming culture – is extremely limited and this article was written to contribute to the insufficiencies in this field.

Keywords: Tobacco, Smuggling, English, Kurdish.

Giriş

Osmanlı topraklarına İngiliz tüccarlar tarafından 1570'de getirilen, her hastalığa çare olarak tüketiciye sunulan tütünün, üretimi ve tüketimi 40 yıl gibi kısa bir zaman zarfında yaygınlaştı. Tütün kullanımı 1609'da Sultan I. Ahmed'in fermanıyla yasaklanmasına rağmen, 1640 yılında Sultan IV. Murat'ın ölümüyle birlikte yasağın uygulanması sağlanamadı. Tütüncülük faaliyetleriyle mücadele etmekte zorlanan Osmanlı Devleti, 1688 yılında tütün üretimini "duhan resmi" ile kontrol altına alma yoluna gitti. 150 yıllık süreçte daha da gelişen tütün ekonomisi, zamanla lüleciler, tütün kıyıcıları gibi yeni esnaf gruplarının ortaya çıkmasında rol oynadı.¹

Tütün gelirleri, 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin dış borçlarını ödeyemeyecek hale gelmesi ile birlikte Avrupalı devletlerin alacaklarını tahsil etmek için başvurdukları bir gelir kalemi oldu. 14 Mayıs 1883 tarihinde Reji İdaresi'nin tesisiyle, Osmanlı Tütün İdaresi'ni işletme hakkı 30 seneliğine Duyun-ı Umumiye'ye devredildi. İdare, izinsiz tütün üretimini denetlemek amacıyla aldığı birçok önlemin yanı sıra, yarım dönümden az yerlerde ve taş duvarlar arkasında dahi tütün üretimini yasaklayarak, üreticinin kendi ihtiyacı için tütün yetiştirme bahanesini de ortadan kaldırdı.² Reji İdaresi her ne kadar tütün üretimini ve ticaretini denetlemek istese de; Osmanlı toprak sitemindeki değişim, savaş ekonomisinin çiftçiye yüklü maliyeti ve daha birçok neden, Reji İdaresi'nin istediği sitemi oluşturmasına engel teşkil etti.

¹ Fehmi, Yılmaz, "Tütün", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, C. 42, İstanbul, 2012, s. 1-4.

² Filiz, Dıġıroġlu, "Selanik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912)", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 43, 2014, s. 227-272.

Osmanlı Devleti'nin 1857 yılında çıkarttığı "Arazi Nizamnamesi" Kürtler üzerindeki egemen sınıf olan ağaların ve şeyhlerin gücüne güç kattı. Toprak reformundan, toprağı işleyen köylüden ziyade ağalar ve şeyhler faydalandı. Kürtler üzerinde egemen olan bu sınıf, tapu memurlarının gittikleri yerlerde ilk iletişim kurdukları kişiler olup, rüşvet çarkının işlemesiyle birlikte toprakları senet karşılığı kendi mülkleri yapmayı başarmışlardı. Göçebeleri yerleşik hayata alıştırmak ve üretimin devamlılığını sağlamak amacıyla çıkartılan nizamname, toprağı işleyen köylü sınıfının, kanundan önceki geleneksel haklarından da mahrum kalmasına neden oldu.³

Toprak reformunun neden olduğu düzensizlik ve yasal güvencenin eksikliği, toprak ağaları ve toprağı işleyen köylü sınıfı arasında sözlü anlaşma doğrultusunda yeni sistemlerin ortaya çıkmasıyla neticelendi. Kürtlerde toprağın kullanımı, arazinin verimliliği doğrultusunda arazi sahibi ve köylü sınıf arasındaki anlaşmaya bağlı olarak değişiklik gösterebiliyordu.⁴ Kürtlerin üretim ekonomisinde ağaya karşı

³ Ramazan, Balcı, *Osmanlı'nın Doğu Siyaseti*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2010, s. 65.

⁴ Ağa ve halk arasında uygulanan başlıca üç sistem vardı: 1-İcar (Kira-Ruba) sisteminde toprağı işleyen çiftçi, arazinin işlenmesinden, ürünün yetiştirilmesine kadar olan süreçteki tüm ihtiyaçları kendisi temin ediyordu. Hasat zamanı gelince toprak sahibi ürünün 1/4'ünü alıyordu. 2-Nikivar (Yarıcı) sisteminde, toprakta çalışan köylü sadece sabanın sahibi olup toprağı işlemekten ve ürünün yetişmesi için gerekli bakımı yapmaktan sorumluydu. Tohum ve diğer ihtiyaçlar ağa tarafından karşılanıyor, hasat zamanı ağa ürünün yarısını alıyordu. 3-Maraba (Ücretli İşçilik-İrgat) olarak adlandırılan sistemde ise, üretici sadece ürünün bakımından sorumluydu. Toprağın işlenmesinden, hasat zamanına kadar olan süreçte tüm masraflar arazi sahibi tarafından karşılanıyordu. Üretici ise ürünün 1/3'ünü alabiliyordu, (Public Record Office, Foreign Office (PRO, FO.), 371/5068, 21 September 1919; Belirtilen sistemler 20. yüzyılın başlarında da devam etmiş, teknolojik imkânların gelişmesine bağlı olarak, farklı bölgelerde farklı zamanlarda değişime uğramıştır. Günümüzde genel olarak, icar sisteminde arazi sahibine belli bir ücret verilir ve üretici ürünün tamamına sahip olur. Yarıcı olarak adlandırılan sistemde önemli bir değişiklik olmamıştır. Üçüncü sistem ise tamamen peşin para ile ücretli işçilik şeklinde yapıлып, işçi üretimden pay alamazdı. Günümüzde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da tütün üreten çiftçiler

sorumluluğunu yanı sıra, Reji İdaresi'nin faaliyete geçmesiyle Tütün üreticilerini denetleyen ve onlardan vergi toplayan yabancı bir şirkete karşı ikinci bir sorumluluk oluştu.⁵ Reji İdaresi ve ağanın çiftçi üzerindeki denetimi tütün üretiminden elde edilen karın doğrudan çiftçinin eline geçmesini engelliyordu. Tütün üretimi oldukça zahmetli olup, ağa ve Reji İdaresi'nin aynı anda üretime ortak olması, Kürtlerin denetimsiz topraklara yönelerek kaçak tütün tarımıyla meşgul olma yolunu tercih etmelerinde birinci derecede rol oynadı.

Kürtler ve Tütün Kültürü

19. yüzyıl sonunda, dağlık ve denetimsiz bölgelerde ve sulu tarım alanlarında Kürtlerin en önemli zirai faaliyetlerin başında tütün yetiştiriciliği geliyordu. Diğer ürünlerden daha fazla para kazandırdığı için neredeyse tüm sulama⁶ ve gübre imkânları tütün için kullanılmaktaydı.⁷ Buna rağmen ürettikleri tütün dış piyasada rekabet edemiyordu. Tütün uzmanları rekabette karşılaşılan sorununun, üretimdeki özensizlikten ziyade iklim koşullarından kaynaklandığını belirtiyorlardı.⁸

Kürtler zirai üretimde geleneksel yöntemleri kullanmaya devam ediyorlardı. Toprağı sürmek amacıyla kullanılan pulluklar iki tosun tarafından çekilirdi.⁹ Kürt toplumu teknolojik yetersizlikler nedeniyle, tohumu dört bin yıllık bir geleneğin devamı olarak 21 Mart'tan itibaren elle saçarak ekerdi. Tütün tohumu şubat ayında fidanlıklara serpilir, dikime hazır hale getirilene kadar mevsimsel don tehlikesinden korunmak üzere üzeri dallarla örtülürdü. İlkbaharda tütün fideleri

toprak sahibine üretimden pay vermemek için, icar sistemi ile tarlayı kiralayıp tütün yetiştirmektedir.

⁵ Diğiroğlu, a.g.m., s. 227-272.

⁶ Hamilton, Archibald, *Kürdistan'dan Geçen Yol*, çev. Zeki Yaş, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009, s. 69.

⁷ Rich, *Narrative of a residence in Koordistan*, Vol. I, by. His Widow, London, 1836, s. 162.

⁸ Hamilton, *a.g.e.*, s. 69; Tütünün doğranması amacıyla kullanılan ve Doğu Anadolu'da "havan" olarak adlandırılan doğrama bıçakları henüz yaygınlaşmamıştı.

⁹ Rich, *a.g.e.*, s. 162

tarlaya dikilebilecek boyuta ulaşınca yerinden sklp tarlaya götürülür ve tütün dikimi iin daha önceden hazırlanmış, “karık-harık” olarak adlandırılan kk boyutlu sulama kanallarına dikilirdi. Olduka zahmetli bir sürecin sonunda olgunlaşan yaprakların hasadına Haziran ayında başlanır; tek tek ipe dizilen yapraklar sırlara baēlanarak güneşte kurumaya bırakılırdı. Yeterince kuruyan tütün yapraklarının toplanması iin yaēmurlu gün beklenir ve yaprakların nemlenmesiyle sırlardan toplanan tütün uvallara konularak tüccarların geleceēi güne kadar bekletilirdi.¹⁰ Tütünün tüketicinin kullanıma hazır hale getirilmesi ise, olduka klasik bir yöntem olan, kuru tütün yapraēının bir kaēıda sarılabilecek lde elle ufalanması ile yapılıyordu. 19. yüzyılın son eyreēinde sigara kaēıdı fazla yaygın olmamakla birlikte, tütün uzun bir boru şeklindeki bir ubuēu olan bir pipoya doldurulduktan sonra iilirdi.¹¹

Tütün ien Yezidi Krtler¹²

¹⁰ Hamilton, *a.g.e.*, s. 69.

¹¹ Halk arasında sigara kaēıdı kullanımı henüz yaygınlaşmamıştır (Rich, *a.g.e.*, s. 292).

¹² Austen, H. Layard, *Nineveh and Babylon*, Part I, by. John Murrary, London, 1853, s. 224.

Irak'taki en kaliteli tütün Kürtler tarafından yetiştiriliyordu ve üretim miktarı I. Dünya Savaşı öncesinde, tüm Irak'ın ihtiyacını karşılayabilecek düzeydeydi.¹³ Birçok tütün çeşidi üretilmekteydi ancak Kürtler, içimi hoş ve aroması güzel olanları genellikle kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek ölçüde yetiştiriyorlardı. Ticari amaçla yetiştirilen tütünün içimi ise, daha sert olup boğazı yakan cinstendi.¹⁴

Süleymaniye'de önemli miktarda ve çok kaliteli tütün yetiştirilmekteydi.¹⁵ Süleymaniye 1887 tarihinde tütün ticaretinin de önemli merkezlerinden birisi olup, Bağdat'ın tütün ihtiyacı da buradan sağlanıyordu.¹⁶ Irak coğrafyasını ziyaret eden seyyahlar Süleymaniye, Kerkük ve bağlı birimler ile diğer Kürt mıntıkları arasındaki güçlü ekonomik ilişkilere dikkat çekmişlerdi.¹⁷ Süleymaniye ve Bağdat arasında ticari faaliyet yürüten tüccarlar, Kahve ile birlikte Hint kumaşını Süleymaniye'ye götürür, bunun karşılığında tütün ve peynir satın alarak tekrar dönerlerdi. Süleymaniye'nin güneyinde bulunan Diyala'da da tütün üretimi, önemli tarımsal faaliyetlerin başında geliyordu. Diyala'dan Süleymaniye istikametine; pirinç, susam, pamuk üretiminde önemli ölçüde artış gözlenmekteydi. Dağlık alanlarda yaz

¹³ Viladimir, Minorsky, Thomas, Bois, vd., *Kürtler ve Kürdistan*, Doz Yayınları, İstanbul, 2004, s. 25.

¹⁴ Hamilton, *a.g.e.*, s. 69; Tütünün içerken genizde oluşturduğu yakma hissi sadece iklimle açıklanamaz. Bu duruma yol açan ikinci etken kükürt faktörüdür. Tütünün sarı renkli olanı daha fazla gelir getirdiğinden olgunlaşma aşamasında yapraklara suyla karıştırılmış kükürt serpilmesi tütünün rengini açık sarı bir hale getirir. Bu yöntemin Muş, Malatya ve Adıyaman'da uygulandığına defalarca bizzat şahit oldum ve bu yöntem geçmişten beri kullanılmaktadır. 19. yüzyılda böyle bir tekniğin kullanımı hakkında herhangi bir veriye ulaşamadık. Ancak, Kürt coğrafyasındaki suların genel olarak kükürtlü olması 19. yüzyılda bilimsel olarak ispatlanmış bir veridir. Bu jeolojik etken Kürtlerin ürettiği tütünün kalitesinin, bölgesel olarak farklılık göstermesinde etkili olabilir (PRO, WO. 106/63, 15 October 1919)

¹⁵ Rich, *a.g.e.*, s. 261; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA, DH. MKT.), 1383/8, 2 Haziran 1887.

¹⁶ BOA, DH. MKT. 1383/8, 2 Haziran 1887.

¹⁷ Kemal Mazhar, Ahmed, *Kerkük Tarih politika Etnik Yapı*, çev. Kadri Yıldırım, Avesta Yayınları, İstanbul, 2005, s. 69.

yağmurlarının etkisiyle pamuk üretimi azalıyor, çiftçi yaz yağmuruna ihtiyaç duyan tütün ve üzümü daha fazla tercih ediyordu.¹⁸

Kürtlerde tütün üretiminin yanında tütün kullanımı da 20. yüzyılın ilk yıllarına kadar oldukça yaygınlaşmıştı. Irak'ta araştırma yapan Gertrude Bell köylerdeki sefaleti ifade ederken, ekmeğin olduğu hemen her evde, adeta zorunlu tüketim maddesi gibi tütünün de bulunmasına dikkat çekiyordu.¹⁹ Henry Layard, Kürtlerin zirai faaliyetlerinde tütün üretimine pek değinmemişti, ancak yaptığı araştırmada, tütün içilen ince uzun bir pipo Kürtleri temsilen çizilen resimlerin büyük çoğunluğuna yansımıştı. Bu betimleme Kürtlerde tütün kullanımının ziyadesiyle fazla olduğuna bir işaretti.²⁰ Bell'in Milli Aşiretini ziyaret amacıyla çıktığı yolculukta mola esnasında, atlı bir kişinin kendilerinden tütün dilenmesi halkın sefaletinin ve tütünün oluşturduğu bağımlılığının farklı bir yansımasıydı. Bell, tütünün büyük bir fincan benzeri bir kabın içerisine doldurulduktan sonra, üzerine bir parça köz bırakılarak içildiğini belirtiyordu.²¹ Tütünün lüle taşlar içerisine konularak uzunca bir çubuk aracılığıyla içilmesi ise Yezidi Kürtler arasında oldukça yaygın bir alışkanlıktı.²²

Erbil ve Altinköprü'de tarım arazileri genelde geçirimsiz toprak türünden olduğundan tütün üretimi için uygun değildi.²³ Erbil'in kuzeyindeki Revandiz ise verimli vadileri ve yeterli sulama olanakları sayesinde, mükemmel denilebilecek kalitede tütün yetiştirilmesine imkân tanıyordu. Revandiz'de yetiştirilen tütünün kalitelisi Şemdinli istikametine doğru gidildikçe daha da artmaktaydı. Öyle ki, Şemdinli tütünün içimi Havana tütünü ile boy ölçüşebilecek derecede kaliteliydi.²⁴ Osmanlı topraklarındaki, en kaliteli tütün Herki Aşireti tarafından Şemdinli'de yetiştiriliyordu. Reji İdaresi 1884 yılında

¹⁸ Rich, *a.g.e.*, s. 60-66-134-162-306.

¹⁹ Gertrude, Lowthian Bell, *Amurath to Amurath*, by. William Heineman, London, 1911, ss. 28, 40, 117, 265.

²⁰ Layard, *a.g.e.*, s. 112-235.

²¹ Bell, *a.g.e.*, s. 28-40-117-265.

²² Layard'ın eserinde, Kürtler genellikle uzunca bir çubuk ile tütün kullanırken resmedilmektedir (Layard, *a.g.e.*, s. 82, 224, 304).

²³ Layard, *a.g.e.*, s. 224

²⁴ Sykes, Mark, *Dar-ul İslam*, Bicker and Son, London, 1904, s. 22, 218, 232.

Şemdinli'de 25.000 okka tütün elde edildiğini belirtiyordu, ancak Şemdinli tütünü İran pazarında yüksek değer karşılığında alıcı bulunduğundan, üretimin büyük bölümü kaçak olarak pazarlanıyordu. Reji'nin üreticiden teslim alabildiği tütün ise gerçek üretim miktarının tahmini olarak beşte biri kadardı.²⁵ Osmanlı Devleti ve Reji arasında imzalanan imtiyaz anlaşması gereğince, Reji tütün üreticisine, tahmini üretim değerinin yarısını faizsiz olarak borç vermek zorundaydı.²⁶ Muhtemelen Şemdinli'deki çiftçi üretimin nakit ihtiyacını karşılamak amacıyla verilen parayı alıyor ve Reji'den aldığı borcu ödemek için, üretimin küçük bir bölümünü idareye teslim ediyordu.²⁷

Hakkari, Şemdinli ve Urmiye çevresinde ne zaman tütün vergisinin toplanması söz konusu olsa, dağların geçit vermediği bölgede eli silahlı birkaç gözcü resmi yetkililerin bölgeye yansıtılmaması için yeterli oluyordu. Bu bölgeden kuzeye doğru ilerledikçe tütün üretimi sadece bölge ihtiyacı karşılayabilecek miktardaydı. Van, tütün ziraatine pek elverişli olmasa da, demir ve gümüş işçiliği ile nam salmış esnaf, tütün ekonomisine gümüş nargile üretimiyle katkı sunuyordu.²⁸ Hakkari'nin hemen güneyinde, Barzan bölgesinde de ticari hayatın canlılığı hayvancılık faaliyetlerini yanı sıra tütün üretimi ile sağlanıyordu. Bu bölgede üretilen tütün ise Musul'da gelen kaçakçılar tarafından Irak'ın

²⁵ Aynı yıllarda Samsunda yetiştirilen yenice tütününün de Osmanlı Devleti'nde yetiştirilen en iyi tütün olduğu belirtilmektedir (C. G. Warnford, Lock, *Tobacco: Growing, Curing, & Manufacturing*, New York, 1886, s. 178-210); Şemdinli tütünü ile ilgili yörede, "Osmanlı İmparatorluğu döneminde saray halkının tütün ihtiyacı büyük miktarda Şemdinli'de üretilen tütünlerden karşılanmaktaydı" şeklinde bir yargı bulunmaktadır (Güven Şahin, "Hakkâri'nin Nişaneleri ve Bunların Coğrafi İşaret Kapsamına Alınarak Ekonomiye Kazandırılması" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, s. 27, 2013, s. 479-493).

²⁶ Dıġırođlu, a.g.m., s. 227-272.

²⁷ Reji İdaresi'ne teslim edilen tütünü, düşük kaliteli olma ihtimali de vardır. Şemdinli tütününün iyi olanı 21. yüzyılın ilk yıllarında da kaçak olarak İran ve Irak'a gönderilirken, iyi olmayan tütün ise Tekel'e veriliyordu (*Hürriyet Gazetesi*, 25 Ekim 2004).

²⁸ Frederick, Milingen, *Wild Life Among The Koords*, by. Hursd and Blackett Publishers, London, 1870, s. 155-161.

güneyine pazarlanıyordu.²⁹ Suriye’de tütün Kürtler ve Durziler tarafından üretilirken, Şarap ticareti yapan Dürziler tütünü pazarlamanın sorumluluğunu da üstlenmişlerdi.³⁰ Ticaretin önemli bir kısmı Halep’te yürütülüyor ve tütün içmekte kullanılan pipo ise oradan temin ediliyordu.³¹

Tütün kaçakçılığı tütün üreticisinin Reji’ye gösterdiği tepkilerin en başında geleniydi. 1890’da bir Reji görevlisi, altı bin ton civarındaki resmi satışın, on iki bin tonluk kaçak ticaretin yanında fazlasıyla düşük kaldığını belirtmekteydi. 1896’da Reji’nin toplam tütün satışı sekiz bin ton iken, kaçak tütün miktarı ise on bin ton idi. Reji İdaresi ise çareyi, tütünün üretimini, ticaretini denetleyen ve kaçakçılığı önlemek amacıyla faaliyet gösteren kolcu sayısını artırmakta bulmuştu.³² Her ne kadar Kürt tütün kaçakçılarıyla Reji İdaresi karşı karşıya gelse de, ağalar tütün kaçakçılarını kollayarak sorunun çözümüne yönelik adım atmama eğilimiyle hareket ediyorlardı.³³

Kaçakçının ağa tarafından korunması çıkar ilişkisine bağlı olup, bir bakıma ağanın kişisel tercihidenden de kaynaklanmıyordu. Ağanın kaçakçıyı savunmaması aşiret içerisindeki otoritesine gölge düşüreceğinden, ağa sürekli iç içe olduğu köylünün meşru haklarının yanı sıra gayrı meşru faaliyetlerini de savunma zorunluluğuyla hareket ediyordu.

İngiltere’nin Tütün Ekonomisindeki Rolü

16. yüzyılda Osmanlı Devleti’ni tütün ile tanıştıran İngilizler, 19-20. yüzyılda Osmanlı ve İran topraklarında tütün ticaretini yönetebilmek amacıyla tekrar faaliyet göstermeye başladılar. İngiliz tüccarlar, 1793 yılından itibaren, Bağdat-Halep-Şam güzergâhında tömbeki olarak

²⁹ Sykes, *a.g.e.*, s. 218, 22, 232.

³⁰ Sykes, *a.g.e.*, s. 26-28.

³¹ Francis, R. Maunsel, “Central Kurdistan”, *The Geographical Journal*, c. 18, No. 2, Londra, 1901, s. 121, 144, 345.

³² Erdoğan Keskinkılıç, “İki Türk Hanedanlığında Özelleştirmenin Serüveni: Osmanlı Devleti’nde ve Kaçarlar’da Tütün İmtiyazı ve Tepkiler”, *Turkish Studies*, vol. 8/11, 2013, s. 175-192.

³³ BOA, DH. MKT. 327/46, 3 Ocak, 1895.

adlandırılan ve büyük oranda İran'da üretilen tütün ticaretine katıldılar. İran'da çeşitli standartlarda tömbeki tütünü yetiştiriliyordu. Bu tütünün en değerlisi Şiraz tütünü olup ikinci kalite olanı ise Tahran tütünüydü. Şiraz tütünü kendine özgü dört yapraklı bir tür olup, kaliteli ve hoş aromalı olduğundan, nargilede fazlasıyla tercih ediliyordu. Bu tütün İran'dan Mısır ve Suriye'ye ihraç edilirken, İstanbul ve İzmir'deki nargileci esnafı da özellikle bu tütünü tercih ediyordu.³⁴

İran tütününün ticari alanının oldukça geniş olması, İngiltere'nin İran tütün pazarını denetim altına alma girişiminde etkili olmuştu. İngiliz şirketi "Major Gerald Talbot" 8 Mart 1890'da İran'da tütün ekimi, alım, satım ve diğer tüm faaliyetlerin tekeli denetleme imkânı sunan elli yıllık bir imtiyaz hakkını elde etmeyi başarmıştı. Bu imtiyazın verilmesi, İran'da tüccarların Nasırüddin Şah yönetimine protesto gösterileri düzenlemesine neden oldu. Protesto gösterileri ulema sınıfı ve tüccarların ortak dayanışmasıyla organize edildiğinden ülke genelinde çok büyük bir etki yarattı. Gösterilerin büyümesiyle zor durumda kalan Nasırüddin Şah, İngiliz şirketine 500.000 sterlin para ödeyerek sözleşmeyi feshetmek zorunda kaldı.³⁵ İngiltere ise Kahire'deki sigara fabrikasının ihtiyacı olan tütünü, tüccarlar aracılığıyla ve yasadışı yollardan tamamlamaya yönelse de ihtiyacı tamamlayamayarak, Osmanlı Devleti Reji İdaresi'nden temin etmek zorunda kaldı.³⁶

Aynı yıllarda coğrafi zorluklar nedeniyle üretiminin denetlenemediği Kürt coğrafyasında, tütün kaçak olarak pazarlanıyordu. 1863 yılında Osmanlı devletinin tütün vergisini toplamak için gönderdiği mültezimler aşiretlerden vergi tahsil edemiyordu.³⁷ Bu gibi sorunlar, sadece bölgede sözü geçen nüfuzlu şeyhlerin arabuluculuğuyla çözüme kavuşturulabiliyordu.³⁸ Tütün vergilerinin 1883'te Reji'ye devredilmesinden sonra da benzer sorunlar yaşanmış ve Hakkari, Şırnak çevresindeki üretimin kontrolü sağlanamamıştı. 1887'de

³⁴ Tömbeki tütününün Avrupa'ya ihracı ise İzmir ve Trabzon limanlarından yapılıyordu (Lock, *a.g.e.*, s. 181-182).

³⁵ Yılmaz, *a.g.m.*, s. 1-4.

³⁶ Dığıroğlu, *a.g.m.*, s. 227-272.

³⁷ BOA, MKT. UM. 252/64, 13 Ocak 1863.

³⁸ BOA, MKT. UM. 271/3, 26 Temmuz 1863.

Hakkari’de üretilen tütünün İran’a kaçak olarak geçişini engellemek için verginin düşürülmesi girişimi³⁹ dahi, tütün kaçakçılığının engellenmesinde beklenen etkiyi göstermemişti. 1888’de bölgedeki tütün üretimi yeterli olmasına karşın Diyarbakır’daki Reji İdaresi de, siyasi istikrarsızlıklar nedeniyle tütünü ekonomisini kontrol altına almayı başaramamıştı.⁴⁰ Üreticiyi kaçağa sevkeden en önemli unsur, Reji’nin tütüne değerinden daha düşük fiyat vermesiydi. Benzer şekilde tüketiciyi kaçak tütüne yönelten sebep ise, Reji’nin düşük kaliteli tütünü halkın alım gücünden fazla fiyat karşılığında satmasıydı.⁴¹

İngiltere’nin Irak’ı işgal sürecini tamamladığı 1918 yılında, Reji İdaresi örneğinde olduğu gibi, İngiltere de tütün üretimini kontrol altına alamıyordu. Bunun en önemli nedeni coğrafi zorlukların etkisiyle bölgenin denetlenmesinde yaşanan zorluklar, Kürtler ve Ermeniler arasındaki huzursuzluklar, Kürt isyanları, Türkiye-İrak sınırında Musul sorunu bağlamında yaşanan çatışmalardı. 1919’da Irak’ın kuzeyinde vergileri kontrol altına almak amacıyla görevlendirilen İngiliz subayları aşiretlere para cezası keserek vergileri kontrol altına alma girişiminde bulunmuşlarsa da, bu girişim Kürt aşiretlerin ittifakı neticesinde İngiliz subayların hayatına mal olmuştu.⁴²

İngilizlerin 1918’de Irak’ı tamamen işgal etmesiyle tütünün üretimi ve ticareti birkaç yıl denetimden yoksun kalmıştı. İngiliz yönetiminin Kürtlerin vergilerini kontrol altına alabilme hususunda gözle görülür en önemli başarısı, 1918’de Süleymaniye’de kurulan Kürt yönetiminin vergi gelirlerini doğrudan Bağdat’taki İngiliz komiserliğine bağlanmasıydı. I. Dünya Savaşı sonrasında zirai üretimin durma noktasına gelmesi tütün üretimini de etkilemişti. Üretimin yetersizliği ve pahalı tütün ekonomisinin üreticiyi kaçakçılığa yönlendirmesini engellemek isteyen İngiltere, bu durumu 1921 yılına kadar kademeli olarak ticari fırsata çevirdi.⁴³ Bağdat İngiliz Yönetimi, sömürgesi olan Hindistan’dan, Irak’a tütün ithal ederek tütün piyasasındaki boşluğu kısa sürede doldurdu. İngiltere bir taraftan Hindistan tütününden kar

³⁹ BOA, DH. MKT. 1382/41, 3 Aralık 1886.

⁴⁰ BOA, DH. MKT. 36/1, 21 Temmuz 1917.

⁴¹ Dığıroğlu, a.g.m., s. 227-272.

⁴² PRO, AIR. 20/513, 8 March 1920.

⁴³ PRO, CO. 730/2, No: CO-28335, 1 May1921.

elde ederken, Irak Kürtlerinin tütün ekonomisine darbe vurmaya hedefliyordu.

Hindistan'dan getirilen ve oldukça ucuz olan Karaçi Tütünü, 1921 yılında Irak tütün piyasasında spekülasyona neden oldu. Bu durum Kürtlerin sosyo-ekonomik bakımdan çaresiz duruma düşmelerine sebep oldu. Ürettikleri kaliteli tütünü ucuz fiyattan İngilizlere satmak istemediklerinden Irak pazarından çekilerek, Türkiye topraklarına kaçak yollardan tütün pazarlamaya başladılar.⁴⁴ Ancak aynı yıllarda Osmanlı Devleti sınırlarında Reji İdaresi ve tütün üreticileri arasında yaşanan problemler ticari faaliyetleri olumsuz etkilemekteydi. Osmanlı Devleti genelinde tütün üreticisiyle Reji İdaresi arasındaki en önemli mesele fiyatlandırma sorunu olup,⁴⁵ bu olumsuzluk rüşvet düzeninin yerleşmesine de sebebiyet verdi. Reji İdaresi'nin denetiminde olan tekel sistemindeki aksaklıklar, rüşvet vermeyen üreticinin tütünün standart dışı (ıskarta) belirlenmesine ve tekrar üreticiye verilmeden kullanılamaz hale getirilmesine neden oluyordu. Toprak ağası tütün eksperini satın alabilecek ölçüde zengin ise tütünü birinci kalite üzerinden fazlasıyla değer kazanabiliyordu.⁴⁶ Tütününe gerçek değeri alamayan üretici ise kaçakçılığa yönelmek zorunda kalıyordu.⁴⁷ Irak Kürtlerinin Türkiye sınırını geçerek kaçak tütün pazarlama girişimi Türkiye Kürtlerinin kaçakçılık faaliyetleriyle çakıştığı için, kaçakçılar tütün ticaretinden başarılı bir netice elde edemediler.

1921 yılından itibaren Kral Faysal liderliğinde yeni Irak yönetimini oluşturan İngilizler kısa sürede çaresiz kalan üreticinin tütün vergisine de el attılar.⁴⁸ 1921 yılı itibarıyla, Kahire'deki İngiliz sigara fabrikasının⁴⁹ Osmanlı Devleti Reji İdaresi'nden temin ettiği tütünün yerini Irak tütünü almaya başladı. Bu aşamada Bağdat'ta şube açan "Eastern Bank" Irak'ta üretim ekonomisinin düzensizliğinden kaynaklı zorluk yaşayan üreticiye, üretimin önündeki engelleri kaldıracağı vaadiyle

⁴⁴ PRO, CO. 730/2, No: CO-28335, 1 May 1921.

⁴⁵ Dığıroğlu, a.g.m., s. 227-272.

⁴⁶ PRO, FO. 371/5068, 21 September 1919.

⁴⁷ Mehmet Yavuz Erler, Kerim Edinsel, "Samsun'da Tütün Üretimi (1788-1919)", *Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 4/18, s. 230-247.

⁴⁸ Hamilton, a.g.e., s. 68.

⁴⁹ Erler, a.g.m., s. 230-247.

kredi imkanı sunarak, çiftçinin üretimini peşin ödemelerle ipotek altına almaya başladı. Halka kredi vermenin yanı sıra Irak ordusunun da ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla hizmet verdiği ifade edilen banka, zamanla Irak'taki çiftçiyi borçlandırarak ve zirai faaliyetleri denetleyebilecek gücü de elde edecekti.⁵⁰

İngilizler Kuzey Irak'ta tütün üretimini denetim altına alabilmek için öncelikle, yabancı tütün ithaline ek vergiler getirilmesini öngören yasal düzenlemeleri oluşturdular. Bu yasal düzenlemelerle, Irak Kürdistanı'nda üretilen tütün Irak ekonomisine kazandırılırken, tütünün Türkiye sınırından kaçak olarak geçmesi de engellendi. Vergi artışından halk arasında Tömbek olarak adlandırılan ve nargilede kullanılan İran tütünü muaf tutuldu. İngilizlerin bu desteğiyle, İran devlet başkanı Rıza Han'ın iktidarının zarar görmemesine de özen gösterildi.⁵¹

Bu vergilendirme sistemi, Irak Kürdistanı'nda üretimi teşvik etmekten ziyade, İngilizlerin ekonomik anlamda Irak'ı sömürge haline getirme çabasından ileri geliyordu. Tütün ticaretini kontrol altına alan İngiliz yönetimi, 1921 yılında Irak iç pazarında önemli yere sahip olan tüketim maddelerinin gümrük vergisi oranı kademeli olarak artırmaya başladı. Yeni vergi oranlarından en çok etkilenen tüketim maddelerinin başında %15-%50 oranında vergi artırımıyla tütün yer alırken, bunun yanı sıra, çay ve şekerin vergi oranları da bu artıştan aynı oranda etkilendi.⁵²

İngiliz yönetimi, tütün gelirlerini Kürtlerin denetimine bırakmak istemiyordu. Bu isteksizlik 1923'te Irak hükümeti ile yapılan görüşmelere de yansdı. Bağdat'ta İngilizler tarafından Irak hükümetine tavsiye edilen "Özerk Kürdistan'ın Geleceği" raporunun vergi uygulamaları başlığı altında, Kürt yönetiminin gümrük gelirleri için ortak komisyon kurulması kararlaştırıldı. Bu aşamada, Kürtlerin ürettiği tütünün vergisi ise bölgesel Kürt hazinesinden ayrı olarak ele alındı ve İngiltere'nin denetimindeki Bağdat yönetimi denetimine tabi tutuldu.⁵³

⁵⁰ PRO, CO. 730/2, No: CO-28335, 1 May1921.

⁵¹ PRO, CO. 730/2, No: CO-31634, 25 June 1921.

⁵² PRO, CO. 730/5, No: CO-50338, 15 September 1921.

⁵³ PRO, 371/9004, No: E-1019, 25 January 1923.

Böylelikle Kürtlerin tütün ekonomisindeki kaçakçılık faaliyetleri büyük ölçüde denetim altına alındı.

İran'da tütün tüccarı ve ulema sınıfının İngilizlerin İran'da tütün imtiyazına karşı 1890 yılında gösterdiği kitlesel direnç Kürtler tarafından gösterilememiştir. Kürtlerin ekonomik teslimiyetinde, siyasi ve dini lider vasfındaki şeyhlere-ağalara liderlik yapabilecek lider profiline ortaya çıkmamış olmasının yanı sıra, siyasi şartların Kürt toplumunun aleyhine olması da rol oynamıştır.

Sonuç

19. ve 20. yüzyıllarda Kürtlerin sosyo-ekonomik hayatında hayvancılıktan sonra tütün ziraisi ve ticareti büyük önem arz ediyordu. Kürtlerin tütün üretimi, Osmanlı Devleti tarafından 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar siyasal istikrarsızlıklar ve isyanlar nedeniyle düzenli olarak kayıt altına alınamamış olup, bu nedenle Kürtlerin tütünün üretim miktarı net olarak belirlenmemektedir. Özellikle 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında araştırma yapan seyyahların raporlarına tütün üretimi hakkında yansıyan bilgiler yüzeyseldir. Bu eksiklik muhtemelen Kürt toplumunun tütün ziraisini gizlilik içerisinde yürütmesi nedeniyle ziyaretçilere temkinli yaklaşım sergilemesinin sonucudur.

19. yüzyılda Mısır'da sigara fabrikasını faaliyete geçiren, ancak İran'da tütün tekeli elde edemeyen İngiltere, 1921 yılına kadar işlenmemiş tütün ihtiyacını sömürgelerinden, Reji İdaresi'nden ve kaçakçı tütün tüccarlarından sağlamak zorunda kalmıştır. 1918'den itibaren Irak Kürtlerinin tütün üretimini siyasi baskıyla kontrol altına almakta zorlanan İngiltere, 1921 yılı itibarıyla Irak piyasasında spekülasyona sebep olup, üretimi ekonomik baskıyla denetim altına alma yolunu tercih etmiştir. Çiftçinin ekonomik bakımdan zor durumda bırakılarak borçlandırılması, 1923 yılı itibarıyla tütün üretiminin ve ticaretinin İngiltere tarafından denetim altına alınmasında önemli rol oynamıştır. 1923 yılında Türkiye Kürtleri ve Irak Kürtleri arasındaki kaçak ticaretin ekonomik baskıyla denetim altına alınması, Kürtler arasındaki sınırsal bölünmenin hemen akabinde ekonomik ayrılmanın ilk ciddi örneği olup, bu bakımdan büyük önem arz etmektedir.

Kaynakça

Public Record Office (PRO.)

PRO. AIR. 20/513.
PRO. CO. 730/2, No: CO-28335.
PRO. CO. 730/2, No: CO-31634.
PRO. CO. 730/5, No: CO-50338.
PRO. FO. 371/9004, No: E-1019.
PRO. FO. 371/5068.
PRO. WO. 106/63.

Başbakanlı Osmanlı Arşivi (BOA.)

BOA, MKT. UM, 252/64.
BOA, MKT. UM, 271/3.
BOA. DH. MKT, 1382/41.
BOA. DH. MKT, 1383/8.
BOA. DH. MKT, 327/46.
BOA. DH. MKT, 36/1.

Kitap ve Makaleler

- Ahmed, Kemal Mazhar, *Kerkük Tarih Politika ve Etnik Yapı*, çev. Kadri Yıldırım, Avesta Yayınları, İstanbul, 2005.
- Balcı, Ramazan, *Osmanlı'nın Doğu Siyaseti*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2010.
- Bell, Gertrude Lowthian, *Amurath to Amurath*, by. William Heineman, London, 1911.
- Bruinessen, Martin van, *Ağa Şeyh Devlet*, çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Diğiroğlu, Filiz, "Selanik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji, 1883-1912", *Osmanlı Araştırmaları*, S. XLIII, s.227-272.
- Erler, Mehmet Yavuz, Kerim Edinsel, "Samsun'da Tütün Üretimi 1788-1919" *Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 4/18, s. 230-247.
- Hamilton, Archibald M., *Kürdistan'dan Geçen Yol*, çev. Zeki Yaş, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009.
- Keskinkılıç, Erdoğan, "İki Türk Hanedanlığında Özelleştirmenin Serüveni: Osmanlı Devleti'nde ve Kaçarlar'da Tütün İmtiyazı ve Tepkiler", *Turkish Studies*, Vol. 8/11, 2013, pp. 175-192.
- Layard, Austen H., *Nineveh and Babylon*, Part I, by. John Murraray, London, 1853.

Lock, C. G. Warnford, , *Tobacco: Growing, Curing, & Manufacturing*, by. E. & F.N. Spon, New York, 1886.

Maunsel, Francis R., "Central Kurdistan", *The Geographical Journal*, C. 18, No. 2, Londra, 1901, s. 124-141.

Milingen, Frederick, *Wild Life Among The Koords*, by. Hursd and Blackett Publishers, London, 1870.

Minorsky, Viladimir, Thomas, Bois, vd., *Kürtler ve Kürdistan*, Doz Yayınları, İstanbul, 2004.

Rich, Claudius J., *Narrative of a Residence in Koordistan*, Vol. I, by. His Widow, London, 1836.

Sykes, Mark, *Dar-ul İslam*, Bicker and Son, London, 1904.

Şahin, Güven, "Hakkârî'nin Nişaneleri ve Bunların Coğrafi İşaret Kapsamına Alınarak Ekonomiye Kazandırılması" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 27, 2013, s. 479-493.

Yılmaz, Fehmi, "Tütün", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 42, İstanbul, 2012, s .1-4.